

Bogomir Novak
**STANJE
POLITIČNE
KULTURE
V SLOVENIJI
PRED PREVZEMOM
PRESEDOVANJA EU**

293-312

BOGOMIR NOVAK
PEDAGOŠKI INŠTITUT
SI-1000 LJUBLJANA

::POVZETEK

PRISPEVEK IZHAJA IZ TEZE, da tranzicije političnega sistema iz socializma v postsocializem ni pogojevalo sicer razvejano politično izobraževanje v socializmu, ampak še prej različni drugi dejavniki, med katerimi je bistven tretji val demokracije, ki je zajel tudi srednje-, južno- in vzhodnoevropske države. Razlikujemo med slovenskim, evropskim in globalnim državljanstvom. Razčlenili smo političnokulturne pogoje aktivnega učenja za (inter)aktivno, participativno državljanstvo na teh ravneh, kot tudi strategije za reševanje konfliktov in za učenje demokratične politične in pedagoške kulture. V prispevku odgovarjamo na vprašanja odnosa med demokracijo in totalitarizmom v politični kulturi, s kakšno politično kulturo vstopamo v NATO in EU, kakšni so učinki tretjega vala demokracije na slovensko in balkansko politično kulturo in razmejujočega odnosa med pedagoško in politično kulturo. Predvidljivo je, da se v krizi stanje politične kulture zniža na raven bipolarnosti. Predsedovanje v EU pomeni za Slovenijo izziv in priložnost.

Ključne besede: politična kultura, avtokracija, demokracija, bipolarnost, fragmentarnost, pluralizem, evroslovenstvo, trojno državljanstvo.

::EVROPA IN SLOVENIJA NA RAZPOTJU MED AVTOKRATSKIMI IN DEMOKRATIČNIMI ZNAČILNOSTMI POLITIČNE KULTURE

To vprašanje je za Slovenijo kot članico *EU* in *NATO* še posebej aktualno. Kot vemo je bil vstop Slovenije v procese evropske integracije naš primarni politični cilj, ki si ga je postavila že ob osamosvojitvi. Odločilno vprašanje je, ali so nove značilnosti slovenske politične kulture s pridobljeno slovensko nacionalno samozavestjo primerljive z evropsko demokratično politično kulturo. Če nočemo biti *ponavljalci neobvladane lekcije iz zgodovine* (izraz J. Kolenca), je naša naloga uveljavljanje konsociativne demokracije in pridobivanja zaupanja v demokratične ustanove.

Politično kulturo obravnavamo lahko v ožjem, to je v politično-sociološkem smislu ali v širšem antropološkem smislu. V širšem smislu razdvojeni človek (lat. *homo duplex*) proizvaja dualizem v kulturi in narobe. V ožjem smislu govorimo o nacionalni in regionalni politični kulturi. Ker je politična

kultura pluralna in v sebi vrednotno bipolarna, je mogoče o njej postavljati nasprotujoče si hipoteze in zanje najti različne postopke/metode preverjanja. Razlikujemo med univerzalnimi in parcialnimi, pozitivnimi in negativnimi, modernimi in postmodernimi, nacionalnimi in transnacionalnimi, tradicionalističnimi in fleksibilnimi ter emocionalnimi in racionalnimi značilnostmi politične kulture. V najširšem smislu politična kultura vključuje naslednje sestavine: a) model subjektivnih političnih usmeritev v okviru naroda, b) kognitivne, afektivne in vrednotne elemente, c) socializacijo, vzgojo in vpliv sredstev javnega obveščanja, doživljanje odraslih in učinkov oblasti, družbe in gospodarstva, č) omejitve in nedokončne določitve strukture oblasti in rezultate politike.

Pojem demokratične kulture je zaradi večznačnosti demokracije tudi sam večznačno kompleksen pojem. Stopnjo njene demokratičnosti presojamo po kriterijih nacionalne identitete in glede na odnos do drugih nacionalnosti oz. etnij, ksenofobije in ksenofilije, mita in zgodovine, racionalnosti in iracionalnosti, dela in vojskovanja, ekskluzivizma in inkluzivizma, heterogenosti in homogenosti s hegemonizmom, avtokratizma in demokratizacije. Iz teh dihotomnih značilnosti izpeljujemo strategije razvijanja državljanske politične kulture. Te po benigni spirali vodijo k večji demokratičnosti, po maligni pa v avtokratizem in totalitarnost. Obe nastaneta, ko del suverenosti ljudstva (njegove splošne volje) prevzamejo organi oblasti in se obča volja odtuji.

Totalitarizem obravnavamo kot najhujšo obliko avtoritarizma. Če je avtokratizem v samodržstvu in samovolji nosilcev oblasti, je totalitarizem nadzor vseh področij družbenega in družinskega življenja. *H. Arendt* (2004) opozarja, da totalitarizma ne smemo zvajati na eno izmed njegovih značilnosti npr. na enoumje, ker totalitarizem pomeni laganje v imenu edine resnice, izgubo sposobnosti razlikovanja dobrega in zla, računanje vodje na množice in zlorabo vseh sredstev za doseg cilja. *H. Arendt* meni, da kritični, angažirani intelektualci s kritičnim mišljenjem niso bili kos totalitarnemu dogajanju. V svojem času je umski napor uma potreben za razumevanje tega spremenljivega in kompleksnega pojava. Zahod še zmeraj nosi v sebi še aktualne elemente totalitarizma, kot so ksenofobija, rasizem, desno-leve oscilacije, seksizem, gerontokracija, homofobija in etnocentričnost, ki se jih mora zavedati in jih odpravljati. To pa lahko storijo znotraj protektivne demokracije, ki omogoča, da državljani lahko zamenjajo eno vlado z drugo in se na ta način skušajo ubraniti terorizma in nadzorovati to nevarnost.

“Za tradicionalno fragmentarno politično kulturo so značilne lastnosti ozke lojalnosti, patriarhalnosti, uniformiranega načina mišljenja in dela, konservativne miselnosti, ki je obrnjena v preteklost kot tudi avtoritarnost” (*Kolenc*, 2002; 60-61) in *anti-intelektualizem* v mnogih pojavnih oblikah, ki se ponavljajo

v kriznih razmerah (*Kolenc*, 1993). V zadnjem desetletju naše samostojnosti udejanjamo tako nedemokratske vrednote kot tudi demokratske vrednote, kot so individualna svoboda, trg, privatna lastnina, zaščita človekovih pravic, dialog, dogovarjanje in odprtosti v zunanji svet. Pomembno je razlikovati med obema vrstama vrednot.

Tudi pluralna politična kultura je v sebi še vrednotno bipolarno strukturirana po naslednjih značilnostih: univerzalne in parcialne, pozitivne in negativne, moderne in postmoderne, nacionalne in transnacionalne, tradicionalistične in fleksibilne ter emocionalne in racionalne. Kolikor bolj postajata politična klima in kultura na nacionalni in globalni ravni demokratski, toliko bolj je odnos med temi sestavinami pluralno vključujoč.

Demokracija¹ je za državljane vrednota, če imajo ti moč odločanja o javnih zadevah in o razvojnih možnostih družbe. Zaradi povečevanja socialne neenakosti je demokracija tem manj stabilna, čim več državljanov živi na socialnem obrobju z najmanjšo močjo odločanja. Med različnimi vrstami demokracije bomo opredelili tiste, ki so pomembne za Slovenijo. Danes se veliko razpravlja o deliberativni (razpravljalni, posvetovalni) demokraciji. Označuje jo načelo ravnotežja in pravičnejše razdelitve politične moči. Razvoj deliberativne demokracije ni mogoč brez argumentiranja za in proti posvetovalnega ali dogovornega človeka (lat. *homo consultabilis*), ki sodeluje z drugimi, da bi skupno rešili probleme, ob katerih se sam čuti nemočnega. Če demokracija ni deliberativna, so zanjo ljudje zgolj predmet zakonodaje, ne pa državljani, ki sodelujejo pri vladanju, tako da sprejemajo in zavračajo razloge v zvezi z vzajemno zavezujočimi zakoni in politikami (*Gutmann*, 2001). V njej gre za javno podprto izobraževanje, ki omogoča vsem sedaj učečim se, kot tudi bodočim svobodnim in enakopravnim državljanom, razvijanje sposobnosti razpravljanja. Dogovorno sprejemanje odločitev in odgovornosti (ki je najbolj upravičen način v predstavniki demokraciji) predpostavlja državljane, ki znajo razpravljati in vrednotiti rezultate svojih predstavnikov. Prvi cilj javne šole je torej kultiviranje veščin in vrlin razpravljanja, osnov pismenosti, računske spretnosti in kritičnega mišljenja z upoštevanjem pogledov drugih ljudi. Vrline razpravljanja vključujejo: resnicoljubnost, nenasilnost, praktično razsodnost, državljansko poštenost, dobrosrčnost in pravičnost.

Demokracija prihodnosti naj bi postala digitalna, kibernetska, teledemokracija oz. elektronska demokracija. Zanj je značilen razvoj komunikacijskih tehnologij z mehanizmi interaktivnih telekomunikacijskih mrež, kontaktnih

¹V nobeni vrsti demokracije pa nismo vsi hkrati svobodni za različnost in vsi enaki. Vendar pa je vsaj določeno ravnotežje med enakostjo in svobodo potrebno, ker prevelike socialne razlike za marginalizirane pomenijo nesvobodo.

oddaj, telefaksov, elektronskega glasovanja, sodelovanja državljanov na konferencah in posrednih diskusijah o javnih zadevah. Verjetno je, da bo elektronska demokracija tudi deliberativna. Treba bo vložiti še veliko truda, da bo tudi protektivna demokracija postala varovalka pred terorizmom.

Parlamentarno demokracijo je treba dopolnjevati z drugimi demokracijami, ker njena formalna stran še ne vsebuje uveljavljenih vrednot, norm in stališč v odnosu državljanov do nje. Brez tega dopolnjevanja ni stanja demokratične stabilnosti, ker ni razvite demokratične (politične in pedagoške) kulture. To je bilo izhodišče za osnovno hipotezo obeh raziskovalnih projektov (1994-96 in 1997-99).² Z nastankom samostojne Slovenije so subjektivni dejavniki postali močnejši, niso pa še prevladujoči, ker proces modernizacije, racionalizacije, demokratizacije in *detradicionalizacije* (Giddensov izraz), ki se je v Sloveniji začel že v osemdesetih letih, ni potekal intenzivneje.

Slovenci smo do nastanka samostojne države 1991 oblikovali dvojnost politike in kulture. Do tedaj smo bili kulturni narod z implicitno politično kulturo, v drugi Jugoslaviji je bila ta razmeroma avtonomna. Za tradicionalno politično kulturo Slovencev je značilno načelo ozke lojalnosti, patriarhalnosti, uniformiranega načina življenja in prevladujoče konservativne miselnosti (Kolenc, 1993; 232). Kontekst predlaganih socialnih reform (2005) je še politično kulturna tradicionalna razdvojenost (npr. na elitno in množično) in fragmentarnost. Slovenska javnost je v primerjavi z drugimi posttranzicijskimi državami manj naklonjena demokraciji. Politična in ekonomska moč pa nista ustrezno decentralizirani. Reforme so sicer potrebne, a ne za vsako ceno (Kolenc, 2006).

Jasno je, da gre pri vsaki spremembi politične kulture za prerazporeditev politične moči. Zato si oglejmo, kako jo Boškić (2005) razume. Boškić razlikuje med družbeno, politično in psihološko močjo. Družbena moč vključuje znanje, veščine ter zmožnost participacije državljanov v družbenih procesih. Politična moč kot moč izražanja in moč kolektivne akcije posameznikov pomeni dostop do procesov odločanja. Psihološka moč pa je v individualnem občutku vplivanja. Te tri moči druga na drugo vplivajo. Prav pri stabilizaciji demokracije je pomembno vprašanje, ali politične in gospodarske elite te tri moči uravnoteženo usklajujejo, tako da vodijo k večji socialni enakosti, ali pa le dopuščajo večjo socialno neenakost. Vedno znova se zavzemamo za večjo državljansko moč vplivanja, da bi presegli dvojnost politične kulture države

²Nekatere ugotovitve v tem poglavju o razvojnem stanju slovenske politične kulture so nastale že na osnovi dveh raziskovalnih projektov: 1. Novak, B. & Kolenc, J. (1994-1996) in 2. Novak, B. & Kolenc, J. (1997-1999), druge pa smo ugotavljali na osnovi analize mehkih zakonitosti razvoja demokratične (politične in pedagoške) kulture z zgodovinsko samorefleksijo geneze in sedanjega stanja razvoja demokratične politične kulture v Sloveniji v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi državami.

in državljanov. Pri tem ne gre le za decentralizacijo ekonomske, politične in psihološke moči, ampak tudi socialne. Povečana nestrpnost v Sloveniji v zadnjem času do drugače mislečih in delujočih je posledica slabega upravljanja s to vrsto moči. Predvsem je pomembno, ali se razdelitev politične moči približuje modelu socialne enakosti ali pa se bipolarno centralizira na eni strani in marginalizira na drugi.

Našo politično kulturo zaznamuje tudi načelo ločitve cerkve od države, ki je doslej pogosto vodilo h kulturnemu boju klerikalizma in liberalizma.³ Vendar pa to ni nujno, kadar pride do obojestranskega poenotenja interesov vsaj v določenih vprašanih in do določene meje (npr. glede reprivatizacije cerkvenega premoženja).

Slovenski državljani smo prav tako apolitični in imamo slab odnosa do politike kot ameriški in zahodnoevropski državljani, ker večina njih v zgodovini ni aktivno odločala o političnih zadevah. Slaba razvitost participativne politične kulture se pokaže pri starejših državljanih, ki v državah tranzicije ohranjajo pretežno podaniško – avtokratsko kulturo, kar se kaže v njihovi pomanjkljivi udeležbi na volitvah in o prepuščanju politike kot umazane pesmi politikom.

Preden bomo obravnavali posamezne lastnosti avtokratske oz. totalitarne politične kulture si oglejmo njihovo primerjavo z lastnostmi demokratične politične kulture.

Tabela avtokratskih in demokratičnih značilnosti politične kulture

Avtokratska – toga osebnost	Demokratični človek – prožna osebnost
Nezaupanje v demokratične ustanove	Zaupanje v demokratične ustanove
Pasivno državljanstvo	(inter)aktivno državljanstvo
Enosmerna komunikacija od zgoraj navzdol	Dvosmerna, interakcijska komunikacija
Slaba politična pismenost	Visoka politična pismenost
Pogosto kršenje človekovih pravic	Spoštovanje človekovih pravic
Pomanjkanje socialnega kapitala	Razviti socialni kapital ¹⁰
Pogosti konflikti	Strategije reševanja konfliktov
Verbalni delikti	Svoboda govora in medijev
Kolektivizem	Individualno-privatna iniciativa
Občutek ogroženosti	Dogovarjanje – konsenz – nacionalna sprava

³Več o tem glej v *Kolenc, J.* (2002). Politična kultura je pogosto površno rabljen izraz za politični bonton ali folkloro s poskusi *pripenjanja pudinga na steno* (Kaasejev izraz). V socializacijo kot proces nastajanja, ohranjanja in spreminjanja kulture je vključena tudi intencionalna vzgoja s formalnimi – šolskimi in z neformalnimi oblikami učenja.

Nerešena socialna in etnična vprašanja	strategija reševanja socialnih problemov
Majhna vloga učenja	Vseživljenjsko izkušensko učenje in delovanje po štirih Delorsovih stebrih
Monopolni interes in monopolna ideologija	Pluralizem interesov
Enopartijski sistem	Večpartijski sistem in razvita civilna družba
Prevladovanje politike nad drugimi družbenimi podsistemi (npr. gospodarstvom)	Diferenciacija in avtonomija družbenih podsistemov
Prevladovanje argumenta moči	Moč argumentov in protargumentov
Centralizirana javna šola	Privatizacija šol in avtonomija javnih šol

Na desni strani tabele so značilnosti avtokratske, na levi pa značilnosti demokratične kulture. Politična kultura ni isto kot nacionalni značaj, vendar pa tudi ni brez nacionalnih značilnosti. *Trstenjak* (1991) in *Musek* (2004) sta označevala slovenskega človeka kot marljivega, podjetnega, a razdvojenega in nevroticističnega. Kot druge socialistične države, ki jih je zajel *tretji demokratični val* (po Huntingtonovi razlagi nastanka držav v tranziciji), tudi mi v okvirih nastajajoče demokratične politične kulture prebolevamo otroške bolezni parlamentarne demokracije. Med nje sodi tudi nedosežena narodna sprava.

Slovinci nihamo med občutkom ogroženosti od zunanjih dejavnikov in zaupanjem, da smo sposobni preživeti kot nacija. Novo demokratično kulturo razvijamo na osnovi osvobajanja in premagovanja strahu pred samoodgovornostjo in normalnostjo v smeri poguma za življenje v novi demokraciji.

::RAZVIJANJE (INTER)AKTIVNEGA DRŽAVLJANSTVA V SLOVENIJI IN EVROPI

Državljanstvo je kompleksen pojem z različnimi razsežnostmi, kot so pravna, kulturna in socialna. S članstvom Slovenije v *EU* slovensko državljanstvo ni več le nacionalno, ampak postaja tudi internacionalno evroslovensko, ki naj bi uravnoteženo združevalo slovensko in evropsko identiteto (*Hribar*, 2004). To pomeni, da sicer ohranjamo svojo razdrobljeno identiteto, vendar skušamo biti tudi prožno prilagodljivi. Upoštevamo različne vidike, ideje, stališča in vrednote skupnega evropskega državljanstva. *Hribar* (2004) vidi obnovljeno slovensko identiteto v evroslovenstvu. Za pojasnitev te prognoze navedimo še Bragueovo (*Brague*, 2003) stališče, po katerem je 'evrocentrizem' napačen izraz, ker Evropa ni osrediščena, temveč je in vedno bo odprta za vse in je zato le razsrediščena identiteta. Evropska kultura ni izvor, ampak razvojni rezultat, ki je pridobljen v najtrštem boju. To pomeni, da je drugotna v odnosu do drugih kultur.

Evropski odnos do drugotnosti se dogaja kot dvojno gibanje širjenja in krčenja. Po eni strani gre za širjenje proti t.i. barbarstvu, po drugi strani gre za napor, da bi se vrnili h klasičnim virom. Zato intelektualno zgodovino Evrope opredeljujemo kot zgodovino skoraj neprekinjenega niza ponovnih rojstev, če začnemo s karolinško renesanso, nadaljujemo z 12. stoletjem, nato z italijansko in nemško renesanso in v tretjem humanizmu v 20. stoletju, M. Heideggrovo mišljenje starogrške misli. To tretjo renesanso naj bi navdihovala grška filozofija. Tudi katarza Slovencev, ki jo želi *T. Hribar*, naj bi bila v skladu s tem duhom.

Pri oblikovanju evropske ustave sodelujemo kot ustavni subjekt. "Smo eden izmed subjektov evropske skupnosti. Izraz evroslovenstvo združuje našo slovensko nacionalno in evropsko samozavest" (*Hribar*, 2004; 10). Od pojava evroslovenstva v polnem smislu smo še precej oddaljeni, ker ni dovolj, da samo *EU* od zgoraj navzdol opredeli, kaj je skupno, ampak to mora opredeliti tudi vsaka njena članica posebej od spodaj navzgor. Evroslovenstvo je videti še kot realna utopija, ker ga brez "kulturnega očiščenja in pomlajenja ne bomo dosegli" (*Hribar*, 2004; 425). Poleg nacionalnega in evropskega bi morali Slovenci razvijati tudi svetovno (po Kantu *Weltbuergerschaft*), globalizacijsko oz. kozmopolitsko državljanstvo s *kozmpolitsko demokracijo* (Giddensov izraz). Šele na tej osnovi lahko upamo, da bomo souresničevali trajnostni razvoj, ki je pomemben cilj izobraževanja za demokratično državljanstvo in pomeni ravnotežje med socialno, okoljsko in gospodarsko rastjo. To pomeni, da je osnova kvalitetnega dvojnega državljanstva (politično)kulturalna sproščenost.

Nastajajoče trojno nacionalno – slovensko, evropsko in globalno državljanstvo dobiva svoje mesto v učnih vsebinah učnih načrtov v osnovni in srednji šoli. Že obstoječa vsebinska zasnova kurikula za državljansko kulturo izpričuje široko razgledanost učiteljev, ki naj bi jo dobili tudi učenci in se ne omejuje na ozke nacionalnoidentitetne cilje (*Novak*, 2001). Zato bo treba vlogo *državlanske vzgoje* (*civic education*) pri otrocih, mladini in odraslih še okrepiti.

Tudi kompleksnost slovenske družbe narašča od l. 1991, odkar je Slovenija postala samostojna državna tvorba. V obdobju tranzicije se razvija v smeri tržno reguliranega gospodarstva ter pravne države. Zaradi samoodločbe naroda za samostojnost Slovenije je naša politična kultura začela dobivati nove značilnosti samostojnega, pragmatičnega političnega odločanja v *naciji- državi* (*nation-state*), podobno kot v drugih postsocialističnih državah tranzicije.

Državljanstvo vključuje: 1. suverenost političnega sistema, 2. spoznavanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, 3. ustvarjanje kakovosti medsebojnih odnosov, 4. razumevanje vloge obeh spolov v družbi, 5. spoznavanje razsežnosti ekoloških vprašanj, 6. glokalizacijo, 7. ohranjanje kulturne identitete naroda, 8. poznavanje problema multikulturalnosti in 9. odpravljanje revščine.

Cilj samostojne Slovenije je bil vzpostavitev pravne države s *pravno kulturo* (izraz B. Zupančiča, 1995). Stres (1996; 106-108) opozarja, da je državljan je subjekt, ki deluje v skladu s sprejetimi zakoni, ki veljajo za vse državljane vključno z državnim aparatom. To pomeni, da pravna država izhaja iz avtonomije, suverenosti in zakonodajne sposobnosti državljanov. Po vstopu Slovenije v EU je pomembna pravna urejenost naše države, ki je usklajena z evropsko zakonodajo in (bodočo) evropsko ustavo. Z usklajevanjem teh zakonov z evropskimi zakoni se prilagajata evropski kulturi ne le naša pravna, ampak tudi politična in pedagoška kultura.

Demokracija stoji in pade z demokratičnimi ustanovami, zaupanjem državljanov vanje, decentralizacijo odločanja in kritično javnostjo. Formalni kriterij pravne države je nujni, ni pa zadostni pogoj zanjo, ker etična raven presoje presega raven zakonsko dovoljenega in prepovedanega. Pomembna je transparentnost dogajanj, varstvo manjšin, svoboda misli in govora, odprtost duha, strpnost, institucije in za liberalizacijo javnega servisa (Roskam, 2006).

Brez interaktivnega državljanstva se ne more razvijati evropska kritična javnost kot socializacijska povezovalna sila, kot podpora in hkrati kritika političnih vodstvenih elit. Razumljivo je, da je ta še v procesu postopnega nastajanja (Debeljak, 2004). Nacionalne kritične javnosti, ki so prevladovale doslej, še vedno presojajo svoje politične elite v imenu nacionalnih identitet, pa tudi skupno evropsko vodstvo. EU lahko preživi le s funkcionalno družbeno infrastrukturo (po AGIL shemi), ne more pa preživeti niti po zgolj ekonomskih ali kulturnih kriterijih. Po Siedentopu (Siedentop, 2004) je usoda EU negotova, ker je kompleksnost bivanjskih okoliščin od določene meje dalje še odprto vprašanje. Siedentop nasproti pretirani centralizaciji birokracije, ki grozi iz Bruslja, opozarja na možnost federativne ureditve s spoštovanjem avtonomije lokalnih skupnosti kot alternativo. Vemo, da se vprašanje enotnosti v pluralnosti kultur v EU lahko različno razume.

Demokracijo lahko razvijajo le politično pismeni⁴ komunikacijsko interaktivni državljani. Te interakcije potekajo v smislu vzajemnega informiranja med državljani in državo. Interaktivno državljanstvo je povezano z vsemi področji družbene dejavnosti od gospodarske, kulturne, socialne do politične v kooperativnem učenju. Funkcionalno opismenjen državljan je tisti, ki zavestno opravlja eno ali več političnih funkcij in je dejaven vsaj na enem področju družbe.

Tako kot politične kulture v drugih evropskih državah moramo tudi mi upoštevati, da ima vsaka demokracija v sebi še potencialne elemente totali-

⁴ Politična pismenost, ki vključuje tudi nekatere druge pismenosti, kot so literarna, funkcionalna, tehnološka, medijska in kritična, pomeni sposobnost vzajemne komunikacije pri vključevanju državljanov v politiko in njihovo sposobnost uveljavljanja človekovih pravic.

tarizma, ki se jih mora zavedati in jih odpravljati. Aktivno državljanstvo je povezano z vsemi področji družbene dejavnosti od gospodarske, kulturne, socialne do politične. Interaktivno osebno pomembno učenje je demokratično, če se postavlja posameznika v družbenopolitično vlogo sodelovanja s pomembnimi drugimi. Številni primeri kažejo, da pravo aktivno državljanstvo ni uresničljivo brez interaktivne komunikacije. To pa je prav v Sloveniji težko doseči, ker nam primanjkuje socialni kapital in z njim tudi interakcijska komunikacija med ustanovami. Ni dovolj, da je aktivna in komunikativna le ena skupina ali ustanova, druge pa ne, ker prva s tem izgubi podporo in se nima kam umeščati.

Samo sposobni državljani so lahko odgovorni. Aktivni državljani bi morali v novi slovenski državi:

1. videti lokalne probleme v globalni luči (in globalne v lokalni luči – op. NB);
2. biti kooperativni in odgovorni pri prevzemanju svojih nalog in dolžnosti v družbi;
3. razumeti, oceniti in sprejemati medsebojne kulturne razlike;
4. misliti kritično in reševati konflikte po mirni poti;
5. si prizadevati za spreminjanje svojih življenjskih navad zaradi varstva okolja;
6. braniti človekove pravice;
7. imeti aktiven odnos do političnih problemov na nacionalni in internacionalni ravni 21. stoletja (*Stres*, 1996).

Sposoben državljan laže premaguje občutke majhnosti, čeprav se zaveda navzočnosti večjih sosedov. Radi bi gojili *neustrašnost* (Hribarjev izraz) na osnovi zgodovinskih dokazov in ne le na mitični osnovi Petra Klepca ali kralja Matjaža. Nevarno je podcenjevati našo preteklo politično kulturo, češ da je bila samo hlapčevska, zamudniška in da se je le fiktivno moralno soočala s političnimi porazi, kajti s tem ohranjamo stare mite in težnjo k zaprtosti. Slovenska država je generator nove politične kulture. Slovenci smo v 20. stoletju s prehodom od avstroogrške monarhije, prek prve in druge Jugoslavije začeli po l. 1991 živeti v samostojni Sloveniji kot četrti državi, kjer nastaja nova demokratična politična kultura (*Novak*; 2000). Majhne države so kljub demokraciji odvisne od volje velikih. *Trstenjak* (1991) meni, da je za nas značilno mejaštvo, razdeljenost na Kranjce, Štajerce, Korošce. Vstop v EU po eni strani spodbuja uresničitev koncepta zedinjene Slovenije, po drugi strani pa drobljenje z regionalizmom.

Državljana ne odlikujejo le ustrezno znanje in sposobnosti, ampak tudi kreposti. Nastaja več razvrstitev državljskih kreposti. *Galston* (1991) piše o štirih tipih državljskih krepostih:

1. splošne: pogum, spoštovanje zakona, lojalnost; 2. družbene: neodvisnost, odprtost duha;
3. ekonomske: delovna etika, prilagajanje ekonomskim in tehnološkim spremembam;
4. politične: sposobnost prepoznavanja pravic drugih, naravnost, da zahtevamo le toliko, kolikor lahko plačamo, pripravljenost na udeležbo v javnih razpravah, presoja rezultatov zaposlenih v javnih službah.

Glede na pomanjkanje naštetih sposobnosti in vrlin je mogoče reči, da je v novi slovenski državi še veliko apolitičnosti in slabega odnosa do politike, podobno kot pri ameriških in zahodnoevropskih državljanih. Ta slovenska drža je nastala kot posledica daljšega zgodovinskega obdobja, v katerem večina ni aktivno odločala o političnih zadevah. V bivši Jugoslaviji smo poleg germanske ločitve duhov s kulturnim bojem iz 19. stoletja pridobili tudi nekatere lastnosti balkanske kulture.

Slovenci smo se doslej znali prilagoditi vsaki novi državi. Ločnica med državami, ki so ohranile demokracijo (t. i. *survivors countries*) po drugi svetovni vojni in tistimi, ki so jo izgubile (t. i. *brake down countries*) se je s sprejemom novih članic premaknila z meja srednje na meje jugovzhodne Evrope. Weimarski sindrom oz. simptom, zaradi katerega so se zlomile nekatere demokracije v 2. svetovni vojni, je še danes imanentna grožnja demokracijam.

::STRATEGIJE RAZVOJA SLOVENSKE IN EVROPSKE POLITIČNE KULTURE

Ugotavljamo ambivalentno stanje politične kulture po svetu, ker se nekatere njene lastnosti ohranjajo še iz preteklosti, druge pa se oblikujejo zaradi prihodnosti. Po vključitvi Slovenije v EU se naša politična kultura hitreje razvija v naslednjih smereh, navedenih v spodnji tabeli:

- od tradicionalizma k detradicionalizaciji (*Giddensov izraz*);
- od tradicionalno avtohtono zaprte kulture do kulture, odprte za procese evropske integracije;
- od toge kulturne identitete (zaostajanje, prisilno, pasivno prilagajanje) do prožne identitete;
- od svobode nasprotovanja (tuji ali lastni) državi k sodelovanju aktivnih državljanov z državo;
- od kompleksa majhnosti v odnosu gospostva in hlapčevanja do iskanja tretje poti (*Giddens*);
- od samostojne slovenske države (1991) do normalne države-nacije;
- od nestabilne demokracije z *otroškimi boleznimi* k stabilni parlamentarni demokraciji;

- od politično razcepljene Slovenije k pluralizmu političnih interesov;
- od dvojnosti politike in kulture k enotni politični kulturi z dolgoročno vizijo;
- od zgodovinskega vpliva nemške, ruske (sovjetske), balkanske do vpliva zahodne politične kulture znotraj *tretjega vala demokracije* (Huntingtonov izraz);
- od ideološko monopolne, socialistične politične kulture do razvoja demokratične politične kulture.

Slovenija, v letu 2008 predsedujoča članica EU, rabi *dvojno strategijo* (Abell, 1995),⁵ ki ne vključuje le obvladovanje sedanosti, ampak tudi pripravo na prihodnost pri doseganju vrhunske kakovosti. Zaradi življenja v obeh bivših Jugoslavijah smo Slovenci še razpeti med evropsko in balkansko politično kulturo. Za balkansko politično kulturo so značilne konfliktne strategije zaradi partikularizma političnih interesov, politike moči in mitizacije zgodovine. Za evropsko demokratično politično kulturo so značilne strategije, ki so usmerjene v reševanje konfliktov s spoštovanjem človekovih pravic, z zaupanjem v demokratične ustanove, a tudi z obremenjenostjo z nacionalističnimi težnjami in z naraščajočo socialno neenakostjo, brezposelnostjo in z umikanjem socialne države. Za vsako politično kulturo bi bilo smiselno presegati negativni nacionalizem s pozitivno (trans)nacionalnostjo. Dejstvo, da sta Romunija in Bolgarija sprejeti med članice EU januarja 2007, Srbija pa še ni med kandidatkami za sprejem, kaže na to, da je tudi t. i. balkanska kultura v sebi diferencirana. V prostoru bivše Jugoslavije preveč presojava balkansko politično kulturo po meri srbskega militantnega nacionalizma.

Da bi državljani lahko uveljavljali in medsebojno usklajevali svoje sposobnosti in različne načine življenja, se vseživljenjsko učimo, 1. kateri politični problemi so vredni reševanja, 2. kako in čemu jih reševati, 3. razlikovati situacije, v katerih je možno dobiti podporo države od tistih, kjer je smiselna državljanska neposlušnost. Rabimo tudi učečo se državo, da bi začrtane političnorazvojne strategije lahko uveljavila in sicer zaradi sprejemanja pobud iz baze v dialogu z državljani, a tudi zaradi stabilnejše mednarodne politike.

Ker se po nekaterih izkušnjah Zahoda dogovorna demokracija oblikuje okoli 50 do 60 let, je jasno, da tega ni mogoče doseči brez naslednjih dolgoročnih strategij učenja razreševanja politično-kulturnih konfliktov:

⁵ Strategija (gr. *strategia*, nem. *Strategie*, angl. *strategy*) pomeni načrtovanje poti za uresničevanje določenega cilja. Starogrški izraz. *strategem* pomeni vojna zvijača, zvijača, zvit načrt, poteza, naklep, strategija (gr. *stratos* – vojska in *agein* – voditi) pa je nauk o postopkih, načinih vodenja velikih vojaških operacij in o načinih doseganja ciljev (npr. podjetja, stranke, športne igre) (Tavzes et al., 2002; 1095). Strateg je bil prvotno vojskovodja. Danes je strategija računalniški program.

- pozitivni odnos do politike v smislu razvijanja moči pozitivnega mišljenja, čustvovanja in delovanja posameznega državljana, skupin in nacije;
- izražanje zaupanja do državnih ustanov in civilnih gibanj;
- partnerski dialog in pridobivanje soglasja za diagnozo problema in vzrokov konflikta;
- politika miru, sožitja in sodelovanja;
- analiza vzrokov konflikta in iskanje možnih rešitev;
- odločanje za eno ali več smeri reševanja;
- razlikovanje med kratkoročnimi in dolgoročnimi rešitvami;
- pripravljenost na popraviljanje izbranih rešitev glede na nepredvidljivo dogajanje;
- razvijanje demokratične politične kulture v celoti;
- učenje na lastnih in tujih političnih izkušnjah s prevzemanjem strategij uspešnosti od drugih (*Brnčič, M. & Mastnak, T.*, ured., 1999).

Proces globalizacije ni nič bolj (ne)pregleden in (ne)obvladljiv kot proces demokratizacije. Za Friedmana (*Friedman*, 2006) je globalizacija proces demokratizacije in sicer: 1. informacij, 2. informacijskih tehnologij in 3. pretoka kapitala. Ljudje smo v dobrem in v slabem tesneje povezani, kot smo bili. Svet se je sploščil (*flat*) z vsako izvoženo/uvoženo banano ali prejetim in oddanim elektronskim pismom. Drugi to razumejo tudi kot zgoščevanje prostora in časa. Čedalje več ljudi ima čedalje manj ovir za vstop v svetovno gledališče in za soodločanje o dogajanju. To je nova moč, ki terja tudi večjo odgovornost. Vendar pa neenakost šolanja vpliva na neenakost zaposljivosti in na moč državljanov na odločanje o politiki. Po Coganu (*Cogan*, 2000, 40-51) naj bi globalni državljan kot član globalne skupnosti sposobnosti opredeljevanja in reševanja problemov in konfliktov razvijal na nenasilne načine, se zavzemal za spoštovanje drugih in za sodelovanje z njimi. Poleg tega naj bi razvijal odgovornost, toleranco in razumevanje kulturnih razlik, sposobnost kritičnega in sistematičnega mišljenja v kritični javnosti; spodbujal naj bi prilagajanje ekološkimi stilom in navadam, opozarjal na pravice človeka in državljana ter spodbujal uporabo informacijskih tehnologij. Za globalnega državljana je pomembno še: fleksibilna osebna identiteta, totalna mobilnost, planetarna oz. kozmopolitska zavest, mrežna povezanost in soodvisnost. Obstoječi globalni državljan po Coganu kot *potrošnik v velikem supermarketu* (podobno Friedmanovi *McDonald* teoriji) nima širše aktivne vloge pri izbiri med političnimi opcijami. Le-to naj bi v novih komunikacijskih in mrežnih povezavah šele pridobil.

Kymlicka (2005) meni, da je kozmopolitsko državljanstvo transnacionalno. Gre za še precej neopredeljen pojem. Eno izmed temeljnih vprašanje je, kakšno vlogo igrajo v njem mednarodne ustanove. Drugo vprašanje je, v kakšnem

smislu naj bi bile te ustanove odgovorne posameznim državljanom in oni njim, da bi bilo to globalno pravično. Dejstvo je, da se število mednarodnih ustanov, ki vplivajo na naše življenje, povečuje. O njih še ne obstaja enotna teorija, ker tudi ni enotne definicije skupnega interesa za vse državljane EU in sveta.

Odbor ministrov Sveta Evrope je leto 2005 uradno imenoval *Evropsko leto državljske kulture*. Tudi v Sloveniji skušamo povečati občutljivost za demokratično državljanstvo. Svet Evrope načrtuje strategije izobraževanja za demokratično državljanstvo. Vprašujemo se, kakšne pogoje za to imamo v stopnji razvitosti demokratične kulture.

Po *ETGACE* projekt (poročilo *Jansen*, 2004) velja, da v državah srednje in vzhodne Evrope, vključno s Slovenijo, nastaja erozija vzpostavljenih političnih demokratičnih ustanov. Problemi se pojavljajo na različnih demokratičnih ravneh. Gre za pomanjkanje iniciative in zaupanja v demokratične ustanove, ravnodušnost do prostovoljnega delovanja itn. Problem je, kako državljane opogumiti, da bi skušali preseči pomanjkljivosti demokracije in sprejeti odgovornosti pri uporabi vzorcev aktivnega državljanstva in učenja strategij, ki so v pristojnosti države.

Najprej naj bi se državljani navajali na pozitiven odnos do politike. Znano je namreč, da je to še močnejši dejavnik od stopnje izobrazbe. Strah pred svobodo in občutek praznine krepi težnjo državljanov v posttranzicijskih državah po avtoritarnem sindromu ter vodita k pretežno negativnemu odnosu do politike. Interaktivno državljanstvo predpostavlja kooperativno izkustveno učenje, ki ga strateško razvijamo prek: 1. primerjalne analize politično-kulturnih dejavnikov, ki so pogojevali učenje za državljanstvo v socialističnem in postsocialističnem obdobju, 2. analize Slovenije kot študijskega primera za to, kateri dejavniki so delovali na učenje za aktivno državljanstvo v času pred osamosvojitvijo in kateri po njej, 3. krepitev pozitivnih in omejevanja negativnih dejavnikov.

Ad 1) Danes ne gre več za podružbljanje, ampak za reprivatizacijo lastnine, ne več za državno plansko gospodarstvo, ampak za tržno, ne več za osvoboditev dela, ampak za izboljšave znotraj proizvodnega dela s tehnično-tehnološkimi inovacijami v smislu večje učinkovitosti in sodelovanja kvalificiranih delavcev pri odločanju. Pri tem se povečuje skrb za varstvo okolja, kar sodi med sestavine trajnostnega razvoja.

Ad 2) V naši politični kulturi so se po osamosvojitvi l. 1991 poleg odločanja o lastni usodi v smislu samodoločanja začele obnavljati ali razvijati nove značilnosti, kot so nezaupanje v politične ustanove, pasivni odnos državljanov do politike (nasproti prejšnjemu podružbljanju politike), konec stare kolektivistične solidarnosti in počasno nastajanje novih oblik solidarnosti in drugačne morale, manjšinski nacionalni kompleks itn. Državotvornost je

postala bistvena sooblikovalka politične kulture. Brez nje bi lahko govorili le o kulturi naroda v nastajanju (lat. *in natu nascendi*). Državljeni slovensko državo postopoma prilagajamo lastnim interesom.

Ad 3) Negativni dejavniki dosedanje politične kulture, ki jih je treba omejevati, so: nezaupanje do lastne države, kot da je tuja, enoumje kot znak antiintelektualizma, pasivni odnos državljanov do politike in politikov, monopolnoideološki, hegemonistični interesi, pomanjkanje razvitosti etičnih odnosov, kompleks podrejenosti, majhnosti, ogroženosti, socialno izključevanje, povečevanje neenakosti, slaba funkcionalna pismenost odraslih državljanov, prevladujoč transmisijsko storilnostni model šole, pomanjkanje politične socializacije v družini in pomanjkanje državljanske kulture v šoli.

Demokratičnost ali nedemokratičnost politične kulture lahko presojamo po kriterijih, kot so nacionalna identiteta in odnos do drugih nacionalnosti oz. etnij, ksenofobija in ksenofilija, mit in zgodovina, racionalnost in iracionalnost, delo in vojskovanje, ekskluzivizem in inkluzivizem, heterogenost in hegemonizem ter avtokratizem in demokratizacija. Na osnovi teh nasprotij lahko oblikujemo strategije razvijanja politične kulture državljanov po benigni spirali. Učenje za demokratične odnose vključuje prisvajanje večjega medsebojnega zaupanja in zaupanja v politične ustanove, odpravljanje nestrpnosti, agresivnosti in nevrotičnosti, krepitev moderne instrumentalne racionalnosti, argumentacijske moči javnega diskurza in socialnega kapitala.

Rastoča socialna neenakost v državah v tranziciji potiska večji del državljanov v politično neaktivnost. Razvoj demokracije terja čim več participativnih državljanov, za katere se oblikujejo nove smernice.⁶ Z vidika razvitosti zahodne kulture je demokratizacija politične in pedagoške kulture pri nas šele na začetku.

Pri sedanji zasnovi edukacije za (inter)aktivno državljanstvo, ki obsega vsa področja družbene dejavnosti, je treba upoštevati naslednje izkušnje: 1. da izobraževanje za (inter)-aktivno državljanstvo vpliva na kakovost tega državljanstva, 2. da naj bi bilo zastavljanje njegovih ciljev alternativno, ker rezultat zgodovinskega dogajanja ni vnaprej znan, 3. da aktivno državljanstvo v post-tranzicijskih državah postaja transnacionalno. Kljub temu pa pri naddržavnih procesih globalizacije ne bi smeli pozabiti krepiti nacionalnih interesov.

Med ustanovami, projekti, združenji in organizacijami, ki v Sloveniji spodbujajo participacijo mladih in njihovo (inter)aktivno vlogo državljanov, bi omenili naslednje: ZPMS (otroški parlament), Evropska komisija (Pomladni dan v Evropi), EIP - Šola za mir, Svet Evrope, Unesco ASP mreže šol (Dediščina

⁶ Več o tem glej v referatu na 9. andragoškem mednarodnem kolokviju Andragoškega centra Slovenije v hotelu Mons 14. in 15. 10. 05. B. Novak (2005).

v rokah mladih). Mnogo projektov, ki so prisotni v našem prostoru že nekaj let, se odvija ob podpori ali spodbudi tako Sveta Evrope kot *EU*.⁷

::SKLEP

Ob prevzemu predsedovanja se bodo predvidoma pozitivne in negativne strani naše politične kulture zaostrovale. Navzven bomo težili k doseganju enotnosti v mnogoterosti različnih interesov, navznoter pa se bo razvijala bipolarnost kulturnega boja zaradi leta pred volitvami 2008. še nadalje bo aktualno, kako bomo povezovali pojme sposobnosti in tekmovalnosti. Razlikovali smo tri tekmovalnosti – najstarejšo impulzivno, racionalno-instrumentalno in transformacijsko. Za uveljavljanje stabilne demokracije v šoli rabimo transformacijski tip tekmovalnosti, ki sloni na kompleksnem znanju, pluralnih vrednotah in komunikacijsko usklajljivih interesih. Socialno se je učimo v smislu obojestranskega procesa transformacije sebe in socialnega okolja, vendar brez transmisije ne gre. Zato je transformacijska tekmovalnost težje izvedljiva kot sta impulzivna in racionalno instrumentalna tekmovalnost. Ker šola ni niti samo tržna niti samo državna ustanova, je njena naloga, da goji osebne, nacionalne in civilizacijske sposobnosti, ne pa navideznih sposobnosti.

EU se reorganizira zaradi razširitve na 27 članic (v letu 2007) in spreminjanja njene (trans)nacionalne identitete. Te članice sodelujejo pri vzpostavitvi svobodnega pretoka delovne sile, blaga, storitev, dela in kapitala (prvi steber), pri zunanji in varnostni politiki (drugi steber) ter pri pravosodju in notranjih zadevah (tretji steber). Upamo, da uspešno delovanje Slovenije v *EU* že krepi našo nacionalno in kulturno identiteto.

Demokracija postaja kompleksnejša in za državljane zahtevnejša oblika političnega odločanja. Ne(z)možnost dokončne realizacije demokracije odpira ne le vprašanja njene utopičnosti, ampak prej vprašanje (civilizacijske) sposobnosti in tekmovalnosti zastopnikov. Pred našimi očmi nastajajo še nove oblike demokracije. Komunikacijske tehnologije z mehanizmi interaktivnih telekomunikacijskih mrež, kontaktnih oddaj, telefaksov, računalniških desk in elektronskega glasovanja, namreč spodbujajo državljana, da skuša participirati pri vzdrževanju kritične javnosti v elektronski demokraciji.

V Sloveniji je čedalje manj ostankov balkanske politične kulture. So pa, ker smo kar sedemdeset let živeli v skupni državi Jugoslaviji. Zlasti v kriznih situacijah se pojavljajo konfliktne strategije zaradi partikularizma političnih interesov, politike moči in mitizacije zgodovine (npr. Depala vas, vaške straže

⁷ Več o tem glej članek - Novak, B. & Klemenčič, E. (2006). Vloga šole pri oblikovanju odgovornega državljanstva. *Didactica Slovenica. Pedagoška obzorja*. L. 21, št. 3-4, str. 50-68.

v Ambrusu ob selitvi romske družine Strojan). Z našim članstvom v *EU* hitreje nadomeščamo avtokratske modele političnega odločanja in sprejemanja odločitev z demokratičnimi modeli kot tudi skušamo preseči nekatere mite o zamudništvu, miroljubnem narodu, odrešitvi poganskih junakov, o literarnem humanizmu, ogroženosti itn. Pretirana prilagodljivost zunanjim vplivom se Slovincem zdi nujna, saj smo v 20. stoletju začeli živeti že v četrti državi. To nas vodi k hitremu spreminjanju kulturne in politične identitete.

Razvoj demokracije je v permanentni krizi tako v zahodnih kot v posttranzicijskih državah. Te še niso prebolele otroških bolezni demokracije. Tudi t. i. stabilne demokracije imajo svoje šibke točke, nacionalistične zadržke (npr. protekcionizem), pomanjkanje posluha za skupni evropski dom (npr. že dve zavrtnitvi evropske ustave) in za potrebe mladih (npr. protesti v Franciji). Zaradi nevarnosti terorizma in nepredvidljivih učinkov globalizacije se krepi potreba po zaščitni t. j. protektivni demokraciji. Teza o treh državljanstvih evropskih državljanov kot pripadnikov nacije-države, evropskega in globalnega prostora je še utopična.

Pomembno bo, kako bomo državljanstvo učili v nacionalnih šolah. V učnih načrtih evropskih držav ideja o treh državljanstvih še ni povsem domišljena. Evropske države gojijo različne pristope k vzgoji učencev za odgovorne državljanke. Vendar pa imajo vse države v učnih načrtih državljanke vzgoje naslednja skupna načela: interdisciplinarnost, koherentnost in uravnoteženost znanja ter razumevanje stališč in vrednot za dejavno vključevanje učencev v lokalne skupnosti. Vse države *EU* že v šoli gojijo interaktivno, participativno šolsko kulturo, v kateri je vsak učenec vključen v proces vodenja in odločanja. Štirinajstletni osnovnošolci v 28 državah, ki so sodelovale v raziskavah *IEA*, imajo sicer osnovne pojme o državljanstvu, ne morejo pa še kompleksno presojeti političnih pojavov. Bistveno je, kakšen tip (ali tipe) državljanstva zastopa učitelj, ki jih poučuje, in kakšni se uveljavljajo v določenem okolju. Prav tako je pomembno, katera demokracija v določeni državi prevladuje in kakšen pasivni ali aktivni, pozitivni ali negativni odnos imajo starši do politike. Zato je odnos državljanov do sestavin, ki tvorijo kakovostno državljanstvo, od države do države kakor tudi od okolja do okolja različen. Interaktivni državljan je tisti, ki vodi, ko daje pobude in je voden, ko jih sprejema.

Nacionalno državljanstvo sloni na državi, transnacionalni državljanstvi, kot sta evropsko in globalno, pa se pojavljata šele kot možnost. Odgovorno, interaktivno in participativno državljanstvo obsega vse družbene dejavnosti po Parsonsovi *AGIL* shemi in ne le politične, šolske ali kulturne dejavnosti. V najširšem smislu državljanji iz vseh izhajajo in se za vse usposablajo, kakor v njih delujejo. Demokratično državljanstvo ima svoje močne in šibke točke in je situacijsko spremenljivo. Tako kot je boj za človekove pravice in svoboščine

stalna naloga državljanov v javnem življenju, je tudi edukacija za državljanstvo stalna naloga šole. In kot kaže (aktualna dogajanja doma in v svetu), bo v prihodnje potrebnejša.

Slovinci smo pripravljeni sprejeti odgovornost za razvojna tveganja in sodelovati pri oblikovanju družine evropskih narodov. Na primeru Srbije se učimo, kaj pomeni, če je pri odzivanju na vstop v *EU* preveč strahu pred voljo do moči in premalo volje do sodelovanja. Zavedamo se, da se prihodnosti ne bojimo samo, če se ne bojimo lastne nepriznane preteklosti. Prav tako se ne bojimo, da ne bi dosegli konkurenčnih gospodarskih ciljev, če smo prepričani, da popravljamo nekatere dosedanje pomanjkljivosti (*Kos*, 2005). Razvijamo zaupanje v lastne sile, inovativnost in podjetnost. Učimo se nove solidarnosti in sodelovanja navzven in navznoter. Vemo, da smisel življenja nacije ali etnije ni le v preživetju, ampak je predvsem v kulturnem razvoju, zato je treba namesto politike moči razvijati politiko sodelovanja, ki ji ne gre predvsem za izpopolnjevanje vojaške tehnike, ampak predvsem za umetnost miru.

::LITERATURA

- Boškič, R. (2005). Krepitev moči – kritična presoja koncepta. Družboslovne raziskave, l. XXI, št. 48, str. 177-194.
- Brnčič, M. & Mastnak, T. (ured., 1999). Študije za slovenski nacionalni program. Suverenost Slovenije. Ljubljana, Nova revija.
- Cogan, J. (2000). Developing Tomorrow's Citizen. A Multidimensional Conceptual Framework. In: The School Field. Theorizing Citizenship Education IV. International journal of theory and research in Education. V. XI. No. 34. Autumn/Winter 2000, str. 37-60.
- Debeljak, A. (2004). Evropa brez Evropejcev. Ljubljana, Založba Sophia.
- Friedman, L., Th. (2006). The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century. Farrar Straus & Giroux, New York, 2006.
- Gutmann, A. (2001). Demokratična vzgoja. Ljubljana, Slovensko društvo raziskovalcev šolskega polja.
- Haček, M. & Zajc, D. (ured., 2005). Slovenija v EU: zmožnosti in priložnosti. Ljubljana, FDV.
- Hribar, T. (2004). Evroslovenstvo. Ljubljana, SM.
- Jansen, T. (2004). New Perspective for Learning – Briefing Paper 64. Enaging People in Active Citizenship in Central and Eastern Europe. In: <http://www.pjb.co.uk/npl/pb64.htm>, final report. Str. 1-7.
- Kobal, D., Kolenc, J., Lebarič, N., Žalec, B. (2004). Samopodoba med motivacijo in tekmovalnostjo. Interdisciplinarni pristop. Ljubljana, Študentska založba.
- Kolenc, J. (1993). Politična kultura Slovencev. Ljubljana, Karantanija.
- Kolenc, J. (2002). Politična kultura na prehodu v demokracijo (primer Slovenije). Ljubljana, iz.
- Kolenc, J. (2006). Politična kultura med diktaturo in demokracijo. Teorija in praksa. L. XIII, št. 5-6, str. 776-791.
- Kos, M. (2005). Velika preobrazba Slovenije. Ljubljana, Nova revija.
- Kymlicka, W. (2005). Sodobna politična filozofija. Uvod. Ljubljana, Krtina.
- Lefort, C. (1981). L invention democratique. Les limites de la domination totalitaire. Paris, Fayard.
- Maritain, J. (2002). Človek in država. Ljubljana, Claritas.
- Medveš, Z. (2001). Evropa in šolstvo (Uvod k tematskemu delu). V: Resman, M. (ur.) Sodobna pedagogika, št. 4, let. 52. Ljubljana: Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije, str. 6 – 8.
- Medveš, Z. (2004). Kompetence – razmislek o razvoju koncepta splošne izobrazbe. V: Vzgoja in izobraževanje. l. XXXV, št. 3, str. 4 – 8.
- Mencinger, J. (2005). Pomisleki ob lizbonski in slovenski strategiji. V: Uran, R. (ured., 2005). Pogovori o prihodnosti Slovenije pri predsedniku republike. Pogovor 7, Krepitev konkurenčnosti Slovenije v Evropski Uniji: Ljubljana 25. Maj 2005. Ljubljana, Urad Predsednika Republike Slovenije. Str. 140-142.
- Musek, J. (2004). Raziskovanje vrednot v Sloveniji in vrednotni univerzuma Slovencev. V: Pogovori o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Slovenije. 2, O vrednotah. Ljubljana, Urad Predsednika Republike. Str. 151-167.
- Novak, B. & Kolenc, J. (1994-1996). Mednarodno primerjalno raziskovanje politične socializacije. Raziskovalni projekt. Ljubljana. Pedagoški inštitut.
- Novak, B. & Kolenc, J. (1997-1999). Antropološko raziskovanje politične kulture in šole. Ljubljana. Pedagoški inštitut. Poročilo za MZT – zaključna faza.
- Novak, B. (1997). S kakšno politično kulturo vstopamo v Evropo? Anthropos, 1997, letnik 29, št. 1 -3, ISSN 0587-5161, str. 199-214.
- Novak, B. (2000). Političnokulturni vidiki ocenjevanja ustreznosti Slovenije za vstop v EU. V: Teorija in praksa. l. 37. št. 1., januar/februar 2000, str. 71-81.

- Novak, B. (2005). Some developmental aspects of active citizenship in Slovenian political culture; objavljen v zborniku "Z vseživljenjskim učenjem do aktivnega državljanstva" (Effective Education and learning for Active Citizenship). Str. 6-14.
- Novak, B. & Klemenčič, E. (2006). Vloga šole pri oblikovanju odgovornega državljanstva.
- Roskam, E. (Ed., 2006). Winners or Losers. Liberalizing Public Services. Geneva, International Labor Office.
- Rowe, D. (1999). Friends & Enemies. Our Need to Love and Hate. London, Harper Collins Publishers.
- Siedentop, L. (2003). Demokracija v Evropi. Ljubljana, Študentska založba.
- Stres, A. (1996). Svoboda in pravičnost. oris politične filozofije. Celje, Mohorjeva družba.
- Trstenjak, A. (1991). Misli o slovenskem človeku. Ljubljana, Založništvo slovenske knjige.
- Zupančič, B. (1995). Prvine (pravne) kulture. Ljubljana, FDV.